

ÁTALAKULÓ SZAKMÁK

PIACI HATÁSOK A PROFESSZIONALIZÁCIÓ FOLYAMATÁNAK VÁLTOZÁSÁBAN

TANULMÁNYOMBAN ARRA KERESSEM a választ, hogyan változott a piac hatására a professzionalizáció folyamata, továbbá milyen tényezők és szereplők befolyásolják a szaktudás megítélését.

Tudás és hatalom a szakmák konstrukciójában

A professzió, mint társadalmi entitás kialakulása, jelentősége és sajátosságai a társadalomtudományokban nagy figyelmet kapott: szinte minden társadalomtudományi elméleti irányzat foglalkozik e témával. Bár a vizsgálatok megközelítésmódjai között jelentős eltéréseket találunk, a tudás jelentőségének és a tudás által meghatározott hatalmi viszonyoknak a tárgyalása korszakokon és elméleti irányzatokon átívelő téma.

A professzionalizáció a 19. századi fejlődés meghatározó eleme, mely az iparosodás és az oktatási rendszer bővülésének a következménye. A folyamat eredményeként kialakulnak az értelmiségi foglalkozások típusai (professziók) és ezek hivatásává válásának leírására jelenik meg az angolszász kultúrkörből eredő professzionalizáció kifejezés (*Németh 2009:283*). A professzió kifejezés „a magasabb társadalmi presztízzsel rendelkező szellemi foglalkozásokat jelöli, amely a magyar nyelvben az értelmiségi szakma fogalmakhoz kapcsolódik” (*Nagy 2009:90*). A professzió szabályozott foglalkozást jelent, amelynek belépése minimum hároméves felsőfokú végzettséghez kötött (*Evetts 2008:525*). Elődnek a középkori eredetű, ún. szabad foglalkozások tekinthetők – az orvos, teológus, jogász –, amelyek betöltését korábban is formálisan igazolt szakképzettséghez kötötték. Később egyre több területen megkövetelték a tudományos hátteret, formális ismeretet, pl. mérnök, katonai hivatások, pedagógusok, közhivatalnokok esetében (*Hrubos 1986:45*). A professzionalizáció folyamata a 20. században tovább gyorsul, mindamelllett foglalkozások és földrajzi területek szerint eltérő módon és gyorsasággal zajlik, az egyes szereplők különböző törekvéseinek köszönhetően.

A professzió fogalma, kialakulásának, fejlődésének története és jelenlegi fejleményei elválaszthatatlanok a tudás jellegének és eloszlásának változásaitól. A szakma tehát a modernitás jelensége: a tudás mennyiségének bővülésével összhangban differenciálódás megy végbe, új tudományterületek, új professziók, egy-egy szak-

területen belül is új iparágak, specializációk stb. különülnek el. A pre-modern kor egységes, ám mai szemmel nézve felületes általános tudása nemcsak elmélyül, de szét is aprózdok (*Giddens 1990*). Mivel a szakértővé váló modern ember elveszíti az általános tudás jelentős részét, másokra szorul hétköznapi szükségleteinek kielégítése során. Bár ez az egymásrautaltság a társadalmi integráció egyik lényeges oka is (*Durkheim 1986*), a szakmák intézményesülő tudásmonopóliuma mind a szakmasztruktúrában, mind a szakértő-kliens viszonyban hatalmi egyenlőtlenségekhez vezet (*Freidson 1970; Parkin et al 1979*).

A funkcionalisták – összhangban más, kortárselemzésekkel – a professzió alapvető sajátosságának a közjó érdekében végzett altruista munkavégzést tekintik. A szakma, mint kollektíva társadalmi funkciója a köz számára fontos, ám a szakosodás miatt mindenki által nem birtokolható tudás kezelése és alkalmazása. A tudásmonopólium lehetőséget, a morális felsőbbrendűség jogot ad a kliens feletti rendelkezésre, hiszen ő maga nemcsak a megoldást nem ismeri, de gyakran még a problémáját sem képes pontosan meghatározni. Amint Marshall kifejti:

[A kliens] „gyakran a problémáját sem tudja megfogalmazni, nem beszélve a lehetséges megoldásról. Fel kell tehát adnia a kezdeményezést és teljes mértékben a jogász vagy az orvos kezeire bízni magát. Ez az igazi különbség a szakértő szolgáltatása és a fizetésért dolgozó alkalmazott között. Az autoritás itt a vevőtől a szolgáltatóhoz kerül” (*Kultgen 1988:90*).

Ebben az elméleti megközelítésben az autoritás a kliens feletti ellenőrzés mellett a professzió maradéktalan önrendelkezésére is kiterjed. Senki más nem képes ugyanis a szakmai tevékenység kereteit megszabni, a szakmai munkavégzés minőségét ellenőrizni, mint maguk a professzió tagjai. Ezzel a szakma a (szak)politika felett is ellenőrzést gyakorol, amennyiben saját delegáltjai alakítják azt. Parsons (*1951*) az orvosi professzió példáján keresztül a szakmát olyan egységes entitásként mutatja be, amelynek tudás monopóliumát sajátos mechanizmusok biztosítják. A professzió egyik jellemzője a közösségre orientáltság, mely a hivatásetikát (életre szóló kötelességérzetet és a közjó szolgálatát) hangsúlyozza, a „tett jutalma önmagában van” logikára épít. Parsons ezt szakmai orientációnak nevezi, mely intézményesül, amennyiben etikai kódexben kerül rögzítésre. A professzió másik lényeges jellemzője az univerzalitás, mely egyfelől a szakmai tevékenység tudományos alapjait emeli ki, másrészt a szakmai tevékenység szolgáltatásaihoz való hozzáférés általános, demokratikus jellegét (misperint az egészséghez való jog nem státus alapon határozódik meg, hanem a beteg állapota alapján). Az elméleti tudás a szakmák esetében konkrét gyakorlati eljárásokon keresztül alkalmazható, melyek pontos leírását, tárgyalását a szaknyelv teszi lehetővé. Harmadik jellemzője a funkcionális specifikusság azt jelenti, hogy a professzió művelőjének autoritása az adott szakterületre, a szakmai készségek tartományára korlátozódik, a kliens iránt csak szakmai dimenzióban érdeklődik, pl. gyógyítás, jogorvoslat miatt, de nem a nemisége, tudása vagy akár vagyona alapján. Negyedik jellemzője a szakértő affektív semlegessége, miszerint a szakértő elvonatkoztat a beteg személyé-

től, a szolgáltatás szükségességét nézi, a betegsége koncentrálni, mindenfajta érzelmi töltetet kizár a kapcsolatból. A szakértő számára a kliens nem „ember”, hanem „probléma”. E mechanizmusok amellest, hogy biztosítják a társadalom más szereplői feletti szakmai kontrollt, a professzió belső homogenitásához és egységes, hierarchikus önirányítási rendszeréhez vezetnek (vö. a szakmai utánpótlás kiválasztásának és minősítésének kérdésével).

Árnyaltabb képet fest a professzió belső struktúrájáról a chicagói-iskola alapjaira építkező interakcionista megközelítés (*Hughes 1958*). Ezek a szerzők a szakmát nem tekintik feltétlenül funkcionális pozitív értékhordozónak, nem vallják, hogy annak mindenkor az általános közjó érvényesítése a legfőbb célja. Bár e szerzők sem tagadják a szakmák pozitív társadalmi funkcióit, azok mellett a szakmai monopóliumok működésének elnyomó aspektusaira (pl. domináns piaci pozíciók megszerzése, erőforrás monopolizálása) is felhívják a figyelmet. A legfontosabb különbség azonban, hogy ez az irányzat a korábbi szempontrendszer-elvű megközelítésekkel vitatkozva a szakmákat nem egy stabil szerkezetként, hanem az aktuális társadalmi interakcióknak megfelelően folyamatosan újraértelmezett szerepek teljesítéséeként értelmezi. A professzió számukra társadalmilag konstruált státus: az aktuális társadalmi interakcióknak megfelelően újraértelmezett szerepek teljesítésének tekinti. Ennek megfelelően a szakmák kialakulásának és folyamatos változásának dinamikáját próbálja megragadni, melyben a professzió a szakértő és kliens között fennálló szerepkészletre épül, ez a szerepkészlet pedig a munkavégzés során folyamatosan alakul, változik (*Hughes 1958; Riska 2001*). Ezen túlmenően az interakcionista a szakmát nem egységes entitásként kezelik, hanem felismerik, hogy a szakmákon belül eltérő érdekek és orientációk irányítják a munkavégzést (*Johnson 1972; Larson 1977; Freidson 1986; Saks 1995*). Mint Strauss rámutat (*2001:10*), ezek az érdekek és orientációk nem teljes mértékben individuálisak: azonos érdekekkel és orientációkkal bíró szakmai csoportok „szegmenseket” alkotnak, illetve „specializációkká” intézményesülnek. A szegmensek és specializációk közötti eltérő érdekek feszültségeket és esetenként nyílt konfliktusokat eredményeznek, a verseny a szakmán belüli domináns pozíciókért folyik. Freidson (*1970*) a szakmák közötti hatalmi viszonyokat (is) vizsgálja. „Szakmai dominancia” megközelítésében az egyes szakmák autonómiáját, illetve az autonómiáért folyó küzdelmét állítja a középpontba (mint a professzió-diskurzus nagy része, ő is az egészségügyi szakmákat vizsgálja). Amennyiben egy foglalkozás elnyeri a professzió státust, képessé válik arra, hogy más foglalkozásokat illegitimé nyilvánítson (potenciális versenytársak), vagy szakmai autonómiájában korlátozva tevékenységét kontrollálja (támogató, kiegészítő foglalkozások) (*Riska 2001; Abbott 1988; Gabe, Bury & Elston 2004*). E szegmensek egyedileg definiálják a klienshez fűződő viszonyt, amely így a szakmán belül is eltérő lehet. E viszonyban már figyelembe veszik a szakértő és a kliens tudása közötti eltérést, megengedve azt, hogy a kliens egyes helyzetekben – elsősorban tapasztalati – tudás révén bizonyos mértékig kontrollálni tudja a szakértő tevékenységét (*Strauss 2001*).

A neo-weberi és a neo-marxista megközelítések (*Johnson 1972; Parkin 1979; Larson et al 1977*) esetében a hangsúly a hatalom strukturális jellemzőin van. A neo-weberi alapon álló szerzők a piacképesség kérdését állítják a középpontba. Ezzel a szakma hatalmának alapját jelentő tudás kontextuális jellegét hangsúlyozzák. Két olyan következtetés jelenik meg itt, ami a későbbiek szempontjából kiemelt jelentőségű. Először, e megközelítés a szakmai munkavégzés és a piac között felfedezi azt a szervezetet, amelynek keretei között a munkavégzésre sor kerül és rámutat, hogy e szervezet viszonyai is befolyásolják a szakértő tevékenységét, lehetőségeit. Másrészt, a piaci viszonyok középpontba állításával implicit módon elfogadják azt, hogy e piaci viszonyok megváltozhatnak, így a szakmát érintő hatalmi viszonyok sem állandóak. A neo-marxista megközelítés ezzel szemben az állam és a professzió viszonyát bontja ki, és ezt az általánosabb társadalmi viszonyok keretébe helyezi. Az állami (szak)politikák feletti, a funkcionalisták által hasznosnak ítélt kontrollt e megközelítés kritikusan szemléli. Rámutat a viszony korlátozó jellegére, amennyiben azt egy-egy szakmai érdekcsoport a közjó szolgálatán túl saját hatalmi pozíciójának megerősítésére vagy megőrzésére használhatja fel.

A szakma átalakulása

Mint a professzió társadalomtudományi elméleteinek fenti áttekintéséből is kiderül, a szakmává válást nem egyszerűen az adott szakterület belső fejlődéseként, hanem az állam, a szakmai tagok/szakmai szervezetek, valamint a piac (kliensek/fogyasztók) – kölcsönhatásában és együttműködésében lehet megragadni. A következőkben ezért áttekintem azokat a – professzió szempontjából külsődleges – társadalmi-gazdasági változásokat, amelyek a szakmai hatalmi viszonyok alakulására hatást gyakorolnak.

Az állami szerepvállalás csökkenése

Az állami szerepvállalás elsősorban a tudásbázis megteremtésére és intézményesülésére irányul, mely a tudás, képesség törvényi szabályozását, az adott munkakör betöltéséhez szükséges feltételrendszer szigorítását (pl. formális képesítési igény), továbbá a képzési területek állami elismertetését, minősítését (akkreditáció, OKJ képzési rendszer) foglalja magában. A professzió intézményesülése az adott tevékenység gyakorlásához szükséges jogszabályi háttér megteremtésében és a tevékenység statisztikai besorolásában (TEÁOR, FEOR) nyilvánul meg. Azonban az 1970-es évektől kezdve az állam kapacitása a szakmák fejlődésének, új szakmák kialakulásának ellenőrzésére fokozatosan csökken. A mind nyitottabbá váló gazdaságokban a verseny már nemcsak a termelők között zajlik – a fogyasztók megnyeréséért –, hanem városok, régiók, országok között is a beruházásokért, foglalkoztatási lehetőségekért (*Porter 1985*). Utóbbi két szempontból is kikényszeríti az állami adminisztrációk hatékonyabbá válását. Egyfelől a versenyképesség egyik eszközévé a tágran értelmezett adószint mértékének csökkentése válik, ami viszont előbb-utóbb az ál-

lam által vállalt feladatok körének újragondolását, az adminisztráció „áramvonalasítását” is kikényszeríti. Ez a „kivonulás” jól megfigyelhető a szakmai tevékenység szabályozásában is: az állam számos területen ösztönzi a kliensek tudatosabbá, fogyasztóvá válását, illetve a szakmai tevékenység ellenőrzésben a kliens-fogyasztó szerepének bővítését (vö. oktatói értékelést) (*Duyvendak, Knijn & Kremer 2006*). Ez a piaci, fogyasztók általi ellenőrzés azért is fontossá vált, mert a társadalmi-gazdasági fejlődés – pl. egyre rövidebb termék-életciklusokban is kifejeződő – gyorsuló üteme mellett a versenyképesség kulcsfontosságú tényezője lett az alkalmazkodási képesség. A szakmák vonatkozásában ez azt jelenti, hogy a szakértő által birtokolt és alkalmazott elméleti tudást és gyakorlati készségeket folyamatosan a technológiai fejlődés és a piaci igények által diktált, változó feltételekhez kell igazítani. Mivel az állami döntéshozatali mechanizmusok a rugalmas alkalmazkodás iránti igénynek nem feltétlenül képesek megfelelni, a fogyasztó elégedettsége mindinkább a szakértő által meghatározott és az állami politika által jóváhagyott minőséggel azonos jelentőségűvé válik (vagy éppen kiváltja azt).

Fogyasztói ismeretek bővülése

Mint a bevezetőből láthattuk, a professzió autonómiáját az a tudásmonopólium biztosította, amelynek következtében a kliens problémáját maga nem tudja megoldani. Az elmúlt évtizedekben és ezen belül különösen az elmúlt 15 év során ezt a tudásmonopóliumot kikezdte a fogyasztók kompetenciáinak bővülése. A szakértő már nem képes a fogyasztót korlátlanul befolyásolni, hiszen az nem a parsonsi kiszolgáltatót, minden szaktudást nélkülöző kliens, hanem mindinkább tudatos fogyasztóvá vált, aki képes kifejezni igényét és elvárásait. Ezzel kapcsolatban négy tényezőt lehet kiemelni:

1) A gyakoribb szolgáltatás-fogyasztás révén a fogyasztók tapasztaltabbá váltak számos szakmai területen. Tapasztalatból tudják, hogy az orvos milyen kezeléseket, gyógyszereket rendel a gyakran előforduló, könnyebb megbetegedések esetén, ismerik a szerződések legfontosabb formai követelményeit és tudják, hol szerezhetnek szakmai információkat. Ez a tudás a szakértőktől származik, részben az említett tapasztalati úton, részben pedig az állam által előírt és/vagy a fogyasztóvédők által kikényszerített formális információnyújtás révén.

2) Az 1970-es évek óta jelentősen megnőtt a fogyasztók tájékoztatásával foglalkozó állami és non-profit szervezetek száma és aktivitása. Ezek közérthető módon teszik közzé a szakértők munkájával szemben támasztható elvárásokat és támogatást nyújtanak a szakmai munkavégzés folyamatainak megértéséhez, vitás esetekben pedig hatósági jogkört gyakorolva, illetve jogsegély szolgáltatást nyújtva támogatják a fogyasztót a szakmával szemben.

3) A gyors technológiaváltásoknak (pl. alternatív, természetgyógyászati eljárások az orvosi professzió vonatkozásában), illetve egyes esetekben az állam által létrehozott alternatív eljárásoknak köszönhetően (pl. mediáció, mint a bírói jogalkalmazás alternatívája) új szereplők jelentek meg számos szakmai területen. Ezek piaci

részesedést éppen a fogyasztók „tanításával”, a hagyományos és az új megoldások megismertetésével (és természetesen az új előnyeinek hangsúlyozásával) szereznek.

4) Végül, az informatika fejlődése a fogyasztók közötti információáramlást is lehetővé tette, illetve kiterjesztette. Más fogyasztók tapasztalatainak és elégedettségének a megismerése, (ami korábban csak a személyes kapcsolatháló dimenzióiban volt lehetséges) az Internet révén ismeretlenek között is lehetséges. A „tömegek bölcsessége” („the wisdom of crowds”) egyik oldalról kibővíti a potenciális információforrások körét, másik oldalról pedig jelentősen megnöveli a fogyasztó ítéletének és tapasztalatainak súlyát.

Rothman (1984) (*Auster 1996:120*) az amerikai ügyvédek vizsgálva a kompetenciahatárok szűküléséről, valamint a rokon-szakterületek közötti átfedésekről számolt be a feladatok és kompetenciák tekintetében. Kifejtette, hogy a kliens ismereteinek bővülésével, tapasztaltabbá válásával, a számítógépes programok elérhetőségével és az internet térhódításával szakértő igénybevétele nélkül is elvégezhetőek bizonyos feladatok, hozzáférhetővé válnak korábban „védett” szakmai ismeretek. Nyilvánvaló, hogy ez a folyamat azóta továbbfejlődött: mind több példát találunk a mai életből is, pl. válás intézése ügyvéd közreműködése nélkül vagy kiadványtervezés szoftver segítségével, tervező megbízása nélkül. A „csomagolt” tudás elérhetősége és a fogyasztók tapasztaltabbá válása révén a szakértő egyes esetekben megkerülhetővé válik, más esetekben szükség van rá, de ellenőrizhetőbb lesz. Az egyéni kliens-fogyasztó megerősödése csak az egyik aspektusa a szakértő meggyengülésének. Kollektív szinten is erősödnek a fogyasztói fellépések, amelyek megkerülhetetlenül civil kezdeményezésekként intézményesülnek. Mindez az állam messzemenő támogatásával megy végbe, hiszen a fogyasztói ellenőrzés teszi lehetővé az állam ellenőrző funkcióinak leépítését (felsőoktatási rangsorok jelentősége) (*Berács 2009*).

Szakmai szervezetek szerepvállalása

A szakmai szervezetek szerepe a professzionalizáció folyamatában a kezdetektől eltérő mintát mutatott az egyes országokban. Míg az angolszász országokban magán és helyi szakmai közösségi kezdeményezések alakítják az intézményesülés folyamatát, addig a kontinentális országokban az állam erősen centralizálja azt. Az angolszász országokban a szakmai egyesületek korábban céhszerű jogköröket látnak el: a tagok közössége önszabályozásra képes, piacellenőrzési funkciót, a szakmai munka ellenőrzését és a működési engedélyek kiadását végzi (*Lundgreen 1999:21–22; Németh 2009:283*). A szakmai szervezet ezzel más tevékenységeket, közösségeket kizár a piacról, másrészt kontrollálja a belső szakmai minőséget, hogy hányan léphetnek be a piacra. (Klasszikus példája az orvosi pálya, ahol a rezidensek munkáját kizárólag más orvos képes megítélni.) A kontinentális országokban a szakmai érdekvédelmi testületek csak később szerveződnek az állam erőteljes központosító törekvésével szembeni fellépés érdekében (*Németh 2009:283*). A szakmai szervezetek önértékesítő tevékenysége nemcsak a szakma védelmét szolgálja, hanem az etikai kódexek alkalmazásával és ellenőrzésével a klienseket is védelmezik (*Nagy 2009:97*).

A 20. században a szakmai munkavégzés tartalma és keretei változnak azzal párhuzamosan, ahogy a szakmai munkavégzés vonatkoztatási keretévé a szakértők által meghatározott és államilag szentesített minőségfogalom mellett/helyett a fogyasztók elégedettsége és annak értékelésekben történő kifejezése vált. Az állami szakmapolitikán keresztül önellenőrzést gyakorló professzió esetében minőségi munkavégzést a szaktudás és annak alkalmazási képessége kategóriáiban méri egy – állami felhatalmazással működő – szakmai önellenőrző testület. A szakmai szervezetek törekednek az állam ellenőrzési funkcióját teljes mértékben átvenni – mely összhangban van az állam kapacitásának csökkenésével. A szakmai szervezetek önellenőrző tevékenysége kiterjed a szakmai képzések elismertetésére és átláthatóságára. Ez a törekvés európai szinten jelentkezik: a szakmák átláthatósága, annak betöltéséhez szükséges szakmai képzések egymásnak való megfeleltetése, összehasonlíthatósága megjelenik a Bolognai folyamat részeként a kilencvenes évektől (1998 Sorbonne; 1999 Bologna; Salamanca/Göteborg/Prága 2001; Berlin 2003) (Evetts 2008:529) és egészen napjainkig tart (az ún. Európai Szakmajegyzék kialakítása).

A szakmai szervezetek mellett/szemben a fogyasztói elvárások és azok teljesítésének előtérbe kerülésével a vállalati/szervezeti keretek jelentősége megnő. Mivel a piac gyakorlatban nem homogén, a minőségi szakmai munkavégzés tartalma sem az: az általános keresleti igényeket mindig a konkrét kliens-fogyasztók kontextusában lehet értelmezni. A helyi alkalmazkodás során az irányítás jellege is változik – nem pusztán szakmai szempontok, hanem a hatékonyság, jövedelmezőség, versenyképesség is bekerül a szakértő tevékenységének értékelésébe: a szervezet sikere a szakmai jellemzők mellett az alkalmazkodási és az önprezentációs képességen is múlik. Ezzel párhuzamosan viszont a szakértő munkavégzésének megítélésében a vállalat/szervezet vezetője kap kulcsszerepet. A menedzser szempontjai – a fentiek értelmében – túlmutatnak a szaktudás meglétén és olyan általános készségek esetében is vizsgálják a teljesítményt, mint a kommunikációs vagy a szervezési képességek. Ezt a változást ragadja meg a szakirodalom a menedzserizmus kifejezéssel (Broadbent, Dietrich & Roberts 1997; Boltanski & Chiapello 2006).

A szakma pozíciójának változása

A fogyasztó hozzáférése a szakmai tudás egészéhez vagy annak egyes elemeihez, illetve e tudás alkalmazását segítő „versenytárs” szakmák (amelyek pl. dobozos termékként nyújtják azt a kompetencia csomagot, amelyet a klasszikus professzió szolgáltatásként), hatást gyakorolnak a szakmák jellemzőire, megváltoztatva a professzió mibenlétét is.

A szakmai tudás változása

Ahogy erodálódik a tudásmonopólium, a szakértőtől elvárt tudás jellegében is változás következik be. A szakmai tudás egyes elemeinek hozzáférése ugyan kompetensebb, kérdezni, problémákat és igényeket megfogalmazni, sőt a teljesítményt

bizonyos mértékig értékelni is képes fogyasztót állít szembe a szakértővel. Azonban még a legkompetensebb kliens sem rendelkezik gyakorlattal a probléma komplexitásának feltárásában és a megoldás kidolgozásában. A szakértőnek ezért speciális szakmai ismeretei mellett két területen kell készségeket felhalmoznia:

Gyakorlati tudás: A szakértői munka középpontjába az absztrakt elméleti szak tudás gyakorlati alkalmazásának képessége kerül. Ez magában foglalja a tudás hozzáigazítását az alkalmazás kontextusához és a tudás alkalmazását lehetővé tevő folyamatok és technológiák ismeretét is (pl. orvosi műszerek, építőipari rendszerek, utazási élmény). A megoldás megvalósításának kompetenciája nemcsak a tudás, hanem a hatékonyság szempontjából is a szakértő erőssége. Míg egyes szakmai eljárások és technikák a végfelhasználó számára egyáltalán nem hozzáférhetőek, mások kellő utánajárással elsajátíthatóak, szakértő nélkül is alkalmazhatóak (pl. egy családi ház fűtési rendszerének méretezése gépészmérnök nélkül). Ez azonban a fogyasztó részéről aránytalanul nagy, egyszeri alkalmazás révén meg nem térülő befektetést igényelne.

Általános készség: A szaktudástól független általános készségek, ún. multi-skillek (Czakó & Gósi 2008) gyakorlati elterjedése és fejlesztése szintén a szakmai ismeretek monopóliumának megtöréséből következik. Ezek az általános készségek azonos szaktudásbázis mellett is több munkakör betöltésére alkalmas ismereteket, készségeket adnak (pl. minőségbiztosítás, időgazdálkodás, kommunikációfejlesztés, prezentációs technikák, IT, csoportmunka, hatékonyság, tárgyalás-technika, vezetői készségfejlesztés, nyelvi képzés stb.), a tudás átcsoportosíthatóságát teszik lehetővé (Juhász 2009). A szakmai tudás értékesítése és értékelése szempontjából az általános készségek jelentősége a szaktudás kontextushoz alkalmazásában (pl. multidiszciplináris szakértői csoportban való részvétel) és a fogyasztóval való partneri kommunikáció képességében rejlik. A szakértő oldaláról nézve az általános készségek birtoklása bizonyítan gazdagsági helyzetben felértékelődik, hiszen javítja a személy munkaerőpiaci mobilitását. [A diplomás pályakövetési rendszerek is kimutatták, hogy a gyakorlati, piaciorientált kompetenciák, soft-skillek jelentős mértékben hozzájárulnak a sikeres pályakezdéshez. (Kátay & Rácz 2007; Formádi, Gadár, Mayer et al 2009.)]

A formális elismerés szükségessége

A piaci hatás erősödése megkérdőjelezi azt, hogy egy szakmának szüksége van-e formális elismerésre. A tapasztalatok azt mutatják, hogy megváltozott a formális elismerés szerepe. Míg korábban ezt a szakmává válás első lépéseként azonosították (Krause 1971; Abbott et al 1988), addig ma inkább az adott foglalkozást gyakorlók számára a folyamatot lezáró, a szakmát stabilizáló végső lépésként jelentős mérföldkő. Más szóval: az állami elismerés ma már korántsem tekinthető a szakmává válás kizárólagos útjának. Formális állami elismerés hiányában is mutatkozhat piaci kereslet egy adott szolgáltatás iránt (és az állami/piaci elismerés jelentősége országonként igencsak eltérő) (Boyce 2008). Mindezek ellenére, ugyan a keresletet nem

feltétlenül befolyásolja a kliensek/fogyasztók oldaláról nézve a teljes szakmai státusz elérése, de annak két pozitív eredménye mindenképpen azonosítható.

a) Az állami elismerés egyfajta *védjegyként* jelenik meg a piacon, ahol a szakértőknek ennek birtokában már nem kell egyedileg igazolnia a szükséges kompetenciák meglétét (Freidson 1986). A formális elismerés tehát nem a szakmai tevékenység kizárólagos feltételeként, hanem csupán a bizalom építésének egy lehetséges eszközeként és módjaként jelenik meg.

b) Az állami elismerés vitathatatlanul javítja a professzió *presztízsét*, amely így vonzóbb lesz a potenciális utánpótlás számára. Ezzel, önmagát erősítő folyamatként, a szakértők jobb képességű és motiváltabb fiatalokból rekrutálódnak, tovább javítva a szakma kedvező megítélését. A másik oldalon, az államilag is támogatott belépési kontroll kizár(hat)ja a „nem minőségi” szolgáltatók jelenlétét, vagyis a szakmai tér tisztulásához járulhat hozzá. (Parkin 1979). Az intézményesült tudásbázis fejlesztése feltételezi a szakmai minőség „karbantartását” és fejlődését.

A szereplők kapcsolata

A szakmává válás folyamatában az egyes szereplők súlya, reakciója a másik szereplő lépésére eltérő hatékonyságú: az állami jogszabályalkotás reagál a leglassabban az új piaci igényekre, miközben a szakmai szervezetek tagjai készen állnak arra, hogy az új kihívásokra új készségeket, kompetenciákat alakítsanak ki a fogyasztók kiszolgálása és bizalmának megtartása érdekében (Formádi 2009). A fentiekben leírt menedzsmentszemlélet úgy befolyásolja a szakmák alakulását, hogy a funkcionista megközelítésekben felvázolt, a professzió lényegeként megragadott egységes értékrendszer által biztosított állandóság helyett a piaci, iparági jellemzőknek megfelelő innováció lesz az uralkodó (keresleti igények, trendek, vendégkör, menedzsment alapján). Ez egyben azt is jelenti, hogy a három kulcsszereplő (szakma, állam, kliens) viszonyában is változás áll be. Míg korábban a professzió és az állam koalíciója a kliens érdekében, de azt megkerülve határozta meg a szakmaiság kereteit és a minőségi szolgáltatás etikai és tartalmi elveit (Parsons 1951), addig most ez a kapcsolat meggyengült és mindketten az immár tudatos(abb) fogyasztóvá emelt kliens felé fordulnak. Az állam a depolitizálás jelszavával igyekszik az ellenőrzés felelősségét és – gyakran – a finanszírozás kötelességét a fogyasztókra hárítani. A vállalati menedzsmentek által irányítottá vált, és így részben szétaprózódott professzió pedig a „harmadik logikát” (Freidson 2001) kényszerűen és korántsem konfliktusmentesen feladva alkalmazkodik a folyamatosan változó és egyben individualizálódó fogyasztói igényekhez.

A téma társadalomtudományi megközelítésének változása

A szakmáról szóló társadalomtudományi diskurzusra a professzió kontextusának és jellemzőinek változása két területen hatott. Egyrészt a szervezeti keretek fontosságát tükrözve a figyelem középpontjába került a munkavégzés jellemzőinek vizsgá-

lata. Másrészt a szakmák fejlődésének-változásának dinamikája, a szakmafejlődés lépései és ellentmondásai a korábbinál nagyobb figyelmet kaptak.

A fogyasztó szerepének felértékelődése és a menedzserizmus nyomán az attribútumok csoportszintű jellemzői helyett a munkavégzés egyéni és intézményi sajátosságai kapnak prioritást. Ez elsőként az elemzési szint változását jelenti: a csoportszintről (professzió sajátosságai) az egyéni szintre (munkavégzési jellemzők) kerül az elemzés fókusza (Kuhlmann 2004; Dahle et al 2008). A munkavégzés jellemzői közül a munka sokszínűsége vagy monotonitása, az autonómia, a rugalmasság és a függetlenség kérdése, a szakmai identitás és a foglalkozások nemi-etnikai jellemzői kerülnek középpontba (Kuhlmann 2004:71). A Voß és Pongratz (2001) által bevezetett „munkaerővállalkozó” fogalma erre a változásra reflektál. Szerintük az irányító és a végrehajtó funkciók tudományos munkaszervezést jellemző éles elválasztása számos szakma esetében elmozdul a nagyobb egyéni felelősség és rugalmasság irányába. Ez a szakértő számára sok esetben magasabb munkaterheléssel jár és a privát szféra erőforrásainak (mind az időt tekintve, mind anyagi értelemben) felhasználását kényszeríti ki (Formádi & Mayer 2008). A „munkaerővállalkozó” esetében megfigyelhető az önkontroll erősödése és az életvitel önkéntes alárendelése a munkának, illetve a munkahelyi viszonyoknak, valamint az életvitel elüzletiesedése. A munkavállaló indirekt módon rákényszerül, hogy a piaci és belső versenyben a munkaképesség fejlesztése révén is megállja a helyét. A munka, feladatok jellege nagyobb szintű kognitív komplexitást igényel: a feladatokat komplexen kell kezelni, strukturálni-szelektálni kell az információt, gyorsan kell alkalmazkodni az elvárásokhoz és csoportviszonyokhoz, illetve a megfelelő eszközt kell választani a megfelelő időben. A legmagasabb presztízsű szakmák esetében ugyanakkor ez a változás a szakmai autoritás csorbulásában is jelentkezett, amennyiben a korábban teljes mértékben alárendelt szakmák nagyobb önállóságot nyerhettek el (pl. terhesgondozásban a szakápolók nagyobb szerepe). Ugyanakkor itt nem arról van szó, hogy a szakmai jellemzők teljesen elveszítették volna jelentőségüket: a szakmai és a munkavégzési jellemzők együtt határozzák meg egy professzió fejlettségi fokát és jellegét. Ez egyben azt is megengedi, hogy a professzionalizáció egyazon szakma esetében is eltérő mértékben és akár irányban változzon. Ez a sokdimenziós és akár ellentmondásos változás azt is jelenti, hogy a szakmák fejlődését feltételező leírás sem feltétlenül állja meg a helyét. Míg a tradicionális szakmák autonómiájuk meggyengülésével és a piaci viszonyokhoz történő alkalmazkodással küzdenek, addig egyes foglalkozások éppen ezt a helyzetet használják ki a szakmává válás felé történő elmozdulásra. A szakmává válásban zajló fejlődési irányok egyszerre zajló folyamatok. A de-professzionalizáció által sugallt térvesztés mellett az átalakulás, új piacok megnyitása legalább annyira fontos, mint a felemelkedés, a re-professzionalizáció. Alapvetően új irányt jelent a szakma-diskurzusban a de-professzionalizáció tárgyalása, mely a szakma erős, autonóm entitásának változását, a társadalom intézményrendszerén belüli leértékelődését tárgyalja. E változás mögött általános társadalmi folyamatok zajlanak, a már említett jóléti állam reformja. Az

állam jóléti szerepének leépítése az állam, a fogyasztó és a menedzserek irányából is kikezdte a szakmák autonómiáját (*Duyvendak, Knijn, Kremer 2006*). Nem véletlen a jóléti állam változása: a hagyományos szakmák jelentős része az állami szektorban működött, melyek az állami jóléti kiadások csökkenésével a szakmák normatív alapon történő állami megrendelésével jelentősen leépültek, ami a szakmák alkupozíciójának romlásával járt. Az állam a szakmai kapacitások privatizációját támogatta, mely részben az állami intézmények formális privatizációját jelentette (például az egészségügyben), részben pedig a korábban autonóm intézményekben működő szakértők magánszektorbeli, piaci körülmények közötti munkavállalását. Megnövekedett a tevékenységek átláthatósága iránti igény, a rosszul működő szolgáltatások és a választás hiánya inspirálta a versenyt. A piaci elveket alkalmazva, ez a szakértőkkel szemben a teljesítménykényszer és az elszámoltathatóság kritériumait támasztotta: pl. a szociális munkában a technikai problémákra széria jellegű megoldások nyújtása, az orvos esetében a betegségtípusokra felírható gyógyszerek listája (evidence-based medicine) és számos szakma esetében a teljesítménymutatók bevezetése (pl. orvos esetében a kezelt betegek száma vagy az oktatók publikációs követelményei). A megrendelések piaci jellegűvé válása a fogyasztó-szakértő viszonyt is átalakítja: a fogyasztó lehetőséget kap az érdekeinek érvényesítésére (tiltakozás) vagy akár szolgáltató váltásra (kivonulás).

Másfelől megfigyelhető a re-professzionalizáció jelensége, a szakmán belüli differenciálódás következtében a szakmák felemelkedése: egyes szakterületek újabb részsakmákra specializálódnak és (újra) törekednek a fogyasztói bizalom kiépítésére, szakmai autonómiájukra és szakmai tevékenységük elismertetésére, intézményesülésére. A piaci igényekre való gyors reagálásnak az eredménye a szakmán belüli specializációk kialakulása.

Az újabb professzionalizációs elméletek a szakmai határok elmosódására, a szakmává válás módozataira és a professzionalizáció különböző szintjeinek és szereplőinek vizsgálatára helyezik a hangsúlyt (*Saks 2003; Evetts 2003, 2006*). Hanlon (1998) és Boyce (2008) a professzionalizációt új oldalról vizsgálva a professzionalizáció piacivá válásának, elüzetiesedésének jelenségére világítanak rá. Ez a piaci alapú professzionalizáció lesz az, ami az attribútumok csoportszintű jellemzői helyett /mellett a szakmai munkavégzés egyéni és intézményi sajátosságaiban, a szakmai autoritásnak a piac – a kliens-fogyasztók és a menedzsment – általi vizsgálódásában ölt testet.

Zárógondolat

Tanulmányom célja annak bemutatása volt, hogy a diplomás foglalkozások professzionalizációját nem statikus állapotként, hanem folyamatként, dinamikájában megragadva mutassam be, ahol a foglalkozási területek differenciálódása és szakmává emelkedése folyamatosan megy végbe. Továbbá felhívjam arra a figyelmet, hogy a professzió nem egy stabil konstrukcióként, hanem inkább a szereplők törekvéseit megtestesítő keretként ragadható meg. A professziók a szakmai térben

jelen levő piaci/fogyasztói, szakmai szervezeti/szakértői és állami törekvések kölcsönhatásában folyamatosan (át)alakulnak, tükrözve a szaktudás és a piaci igények kettős dinamikáját. A szakmai jellemzők – államilag is elismert – kikristályosodása csak lassabban, hosszú távon megy végbe, ezért (is) a munkavégzési jellemzők szakértői autoritásban testet öltő jellemzőinek bevonása a szakmák elemzésébe a jövőben elkerülhetetlen. Mint a fenti példákban is látszott a piac hatására a szakértői autoritás, a szakértő korlátlan befolyásolási képessége meggyengült. A piaci viszonyok felülírják a kliens feletti ellenőrzés által feltételezett altruista szemléletet (a kliens érdekeinek mindenekfelett helyezését), és a szolgáltató piaci-, profitérdekei kerülnek előtérbe. A kliensek meggyőzése, a szakértő-kliens közötti bizalom kiépítése és a kliens feletti ellenőrzésben alkalmazott mechanizmusok a szakértő eredményességét meghatározó tényezőkké válnak és a professzió-diskurzust egy új megvilágításba helyezik.

FORMÁDI KATALIN

IRODALOM

- ABBOTT, A. (1988) *The System of Professions: An Essay on the Division of Labour*. Chicago University Press, Chicago & London.
- AUSTER, C. (1996) *The Sociology of Work*. Thousand Oaks: Pine Forge Press, California
- BERÁCS, J. (2009) A felsőoktatás nemzetközivé válása Magyarországon. BCE–NFKK, TKA–BTH, NBB, Conference paper, Budapest.
- BOYCE, A. (2008) Professionalism meets entrepreneurialism and managerialism. In: KUHLMANN, E. & SAKS, M. (eds) *Rethinking professional governance: International directions in health care*. Policy Press, Bristol, pp. 77–95.
- BOLTANSKI, L. & CHIAPELLO, E. (2006) *Der neue Geist des Kapitalismus*. UVK Verlagsgesellschaft mbH., Konstanz, Germany.
- BROADBENT, J., DIETRICH, M. & ROBERTS, J. (1997) The end of the professions? In: J. BROADBENT, M. DIETRICH & J. ROBERTS (eds) *The end of the profession*. Routledge, London, pp. 1–13.
- CZAKÓ, N. & GÖSIKS. (2008) Fejlesztési és képzési trendek a Képzési Benchmark felmérés alapján. *Munkaügyi Szemle*. Vol. 52. No. 4. pp. 90–100.
- DAHLE, R. (2008) Free riders in a fluid system: gender traps in agency nursing in Norway. In: KUHLMANN, E. & SAKS, M. (eds) *Rethinking professional governance: International directions in health care*. Policy Press, Bristol, pp. 173–187.
- DURKHEIM, E. (1986) *A társadalmi munkamegosztásról*. Budapest, MTA Szociológia Kutató Intézet.
- DUYVENDAK, W., KNIJN, T. & KREMER, M. (2006) *Policy, People, and the New Professional*. Amsterdam University Press, Amsterdam.
- EVETTS, J. (2003) The Sociological Analysis of Professionalism. *International Sociology*, Vol. 18. No. 2. pp. 395–415.
- EVETTS, J. (2006) Short note: The Sociology of Professional Groups. *New Directions. Current Sociology*, Vol. 54. No. 1. pp. 133–143.
- EVETTS, J. (2008) Introduction: Professional work in Europe. Concepts, theories and methodologies, *European Societies*, pp. 525–544.
- FORMÁDI, K. & MAYER, P. (2008) Work and private life in rural tourism. In: University of Wrocław, *Conditions of the Foreign Tourism Development in Central and Eastern Europe*. Vol. 10. pp. 387–397. Wrocław.
- FORMÁDI, K. (2010) *Professzionizáció új iránya a turizmusban*. PhD értekezés.
- FORMÁDI, K., GADÁR, L. & MAYER, P. (2009) *A Pannon Egyetemen végzetek szakmai életútja – a kezdet, a 2007. és 2008. évi végzetek felmérése*. Veszprém.
- FREIDSON, E. (1970) *The profession of medicine*. Dodd, Mead, New York.
- FREIDSON, E. (1986) *Professional Powers*. The University of Chicago Press, Chicago.
- FREIDSON, E. (2001) *Professionalism. The Third Logic*. Polity Press, Cambridge.
- GABE, J., BURY, M. & ELSTON, M. (2004) *Key concepts in medical sociology*. Sage, London.

- GIDDENS, A. (1990) *The Consequences of Modernity*. Stanford University Press, Stanford.
- HANLON, G. (1998) Professionalism as Enterprise: service class politics and the redefinition of professionalism. *Sociology*, Vol. 32. No. 1. pp. 43–63.
- HRUBOS, I. (1986) Közgazdasági diplomások és a munkájuk ellátásához szükséges képzettségi szint. *Közgazdasági Szemle*, Vol. 8. No. 2. pp. 45–62.
- HUGHES, E. (1958) *Men and Their Work*. New York, Free Press.
- JOHNSON, P. (1972) *Professions and Power*. Macmillan, London.
- JUHÁSZ, M. (2009) A munka természetének változása. *Munkaügyi Szemle*, Vol. 53. No. 1. pp. 24–30.
- KÁTAY, Á. & RÁCZ, T. (2007) *The contribution of education and training to the professional development of Hungarian tourism students*. Conference Paper. 3rd International Conference on „Tourism Future Trends”, 2007. okt. 6.
- KULTGEN, J. (1988) *Ethics and Professions*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- KRAUSE, E. (1971) *The Sociology of Occupations*. Little Brown and Company, Boston.
- KUHLMANN, E. (2004) Post-modern times for professions: The fall of the „ideal professional” and its challenges to theory. In: SVENSSON, G. LENNART (ed) *Professions: Continental European and Anglo-american approaches*. (Thematic Issue) *Knowledge, Work and Society* Vol. 2. No. 2. pp. 69–90.
- NAGY, K. (2009) Professzionalizáció- és professzió elméletek a segítő hivatások tükrében. *Esély*, No. 2. pp. 85–105.
- NÉMETH, A. (2009) A magyar középiskolai tanárképzés és szakmai professzió kialakulása a 18–20. században. *Educatio*, pp. 279–290.
- LARSON, M. S. (1977) *The Rise of Professionalism. Sociological Analysis*. University of California Press, Berkeley.
- PARKIN, F. (1979) *Marxism and Class Theory: A Bourgeois Critique*. Tavistock, Cambridge.
- PARSONS, T. (1951) *The social system*. Free Press, New York.
- PORTER, M. (1985) *Competitive Advantage: creating and sustaining superior performance*. Free Press, New York.
- RISKA, E. (2001) *Medical Careers and Feminist Agendas: American, Scandinavian and Russian Women Physicians*. Aldine de Gruyter, New York.
- SAKS, M. (1995) *Professions and the Public Interest*. Routledge, London.
- SAKS, M. (2003) The Limitations of the Anglo-American Sociology of the Professions: critique of the current Neo-weberian Orthodoxy. In: GADEA, CHARLES (ed) *Professions and Knowledge. Knowledge, Work and Society*, 1/1.
- STRAUSS, A. L. (2001) *Professions, work and careers*. Transaction Publisher, Piscataway, NJ.
- VOSS, G. & PONGRATZ, H. (2001) From employee to „entreplooyee” – towards a „self-entrepreneurial” work force? *Sozialwissenschaftliche Informationen*, pp. 42–52.